

DOKUMENTACE ROMÁNSKÉHO ZDIVA V INTERIÉRU KOSTELA SV. PETRA A PAVLA V PRAZE-ŘEPORYJÍCH

ZDENĚK DRAGOUN – MATOUŠ
SEMERÁD

Documentation of the Romanesque Masonry in the Interior of the Church of Saints Peter and Paul in Prague Řeporyje

As part of the restoration of the church's interior in 2017, partly disclosed masonry of the Romanesque central-plan church in the western part of the Baroque sanctuary was revealed. A secondarily walled-up entrance opening was discovered for a staircase leading from the nave to the matroneum. While the ground plan of the early medieval structure was identified based on its recognised parts, attempts for spatial reconstruction are faced with multiple controversies. Profound building archaeological analysis may deliver a solution.

Keywords: *romanesque architecture, tetraconch, operational research and documentation.*

V rámci úprav v interiéru kostela v roce 2017 byly dokumentovány částečně odhalené partie zdiva románské centrály v západní části barokní svatyně. Nově byl zjištěn dodatečně zazděný, patrně vstupní otvor schodiště vedoucího z lodi na emporu. Zatímco z dosud poznaných částí raně středověké stavby je jasný její půdorys, pokusy o prostorovou rekonstrukci narážejí na řadu sporných míst. Jejich řešení by mohl přinést hloubkový stavebněhistorický průzkum ve spojení s archeologickým výzkumem.

Klíčová slova: *románská architektura, tetrakoncha, operativní průzkum a dokumentace.*

Obr. 1: Řeporyje (Praha-Řeporyje), kostel sv. Petra a Pavla. Interiérový líc jižního úseku západní apsidy. Vlevo patrné pískovcové bloky jižního nároží apsidy, vpravo zachyceny dveře průchodu do věže. Přestože v dolní části je použit pískovcový prvek, horní se jeví jako dodatečný zásah do kvádříkového zdiva. Pohled od severovýchodu (foto J. Hlavatý).

Kostel sv. Petra a Pavla v Řeporyjích patří k výjimečným stavbám české románské architektury. V jihozápadní části dnešní Prahy, v místech s hojným výskytem románských kostelíků vesměs podélného půdorysu (Řepy, Krteň, Butovice, nedochovaný kostel ve Stodůlkách) se jako centrála vymyká zdejší stavebním zvyklostem. Půdorys svatyně s čtvercovou lodí a čtyřmi apsidami, z nichž ta západní je ještě doplněna věží, bývá srovnáván s kostelem sv. Jana Křtitele Na zábradlí na Starém Městě pražském¹⁾ či s kostelem v moravských Řezovicích.²⁾ Podobný půdorysný útvar představuje i nedávno potvrzená centrála pod kostelem sv. Vavřince na Vyšehradě³⁾ nebo sázavská tetrakoncha.⁴⁾ Vzor pro tento typ stavby bývá většinou hledán v kapli Všechny svatých u křížové chodby řezenského domu, hrobové kapli biskupa Hartwiga II († 1164).⁵⁾

Poznání půdorysu románské stavby přinesly úpravy v roce 1899. Jejich realizátor, stavitel František Mach, o nich informoval v odborné stati, kde na základě učiněných odkrytí jednoznačně určil podobu kostela.⁶⁾ Barokní přestavba z roku 1772 ponechala v užívání celou západní část románské svatyně – tedy západní apsidu, západní část čtvercové lodi a samozřejmě i západní věž. Další zcela symetrické části románské centrály byly odkryty Machem – tvořily je jižní, severní a východní apsida. Obvodové zdivo kostela bylo konstatováno zcela jednoznačně, prostorové členění ovšem tak jednoznačné není. Machův článek je pak podkladem pro hodnocení řeporyjské svatyně v Lehnerově zpracování naší románské architektury. Popis je uveden téměř doslova, kresby a fotografie jsou rovněž reprodukcemi Machových. Lehnerovou dedukcí je předpokládán osmiboký nástavec nad čtvercovou lodí, analogický k situaci řeznovické a opírající se o značnou mocnost obvodových zdí řeporyjské románské lodi (130 cm).⁷⁾ V literatuře byla stavbě věnována bližší pozornost v práci o románských centrálách⁸⁾ a kompendiích věnovaných románské architektuře.⁹⁾ Nejnověji a nejpodrobněji byl objekt popsán v soupisu památek Prahy,¹⁰⁾ kde je u nás rozhodně neobvyklý půdorys stavby se subtilní hránolovou věží přiloženou k západní apsidě označen jako bizarní.¹¹⁾

V roce 2017 proběhly v kostele úpravy, zaměřené na odvlhčení zdiva, v rámci kterých byla částečně a ne zcela šetrně odstraněna omítka ve spodní partii interiéru někde až do výše 2 m. Na odkryté zdivo byli upozorněni pracovníci archeologického odboru NPÚ ÚOP HMP, kteří situaci zdokumentovali a po dohodě s farním úřadem i doplnili o dílčí drobnou sondáž.

V největší míře bylo odkryto interiérové zdivo západní apsidy, kde bylo odhaleno 15 řádků pečlivě kladených kvádříků (obr. 1). Nejasně se jevila odhalená situace úzkého vstupu z apsidy do západní věže – zdá

Obr. 2: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Vnitřní jižní nároží vstupní niky hlavního vchodu do západní apsidy s mohutnými pískovcovými kvádry. Pohled od východu (foto J. Hlavatý).

se být prolomen dodatečně, ale jeho špaleta obsahuje minimálně jeden pískovcový kvádr (obr. 1). Vnitřní špaleta hlavního románského vstupu od severozápadu západní apsidou byla vyzděna s použitím rozměrných kvádrů z červeného pískovce (obr. 2). Omítky byl zbaven i vnitřní líc západní stěny románské čtvercové lodi, vyzděný z kvádrů stejného charakteru jako apside. Její severní část je tvořena kompletně dochovaným kvádríkovým zdivem, v severozápadním rohu lodi krytým zaoblenou cihlovou plentou. Nevysoká odhalená líc má znovu na severním

Obr. 3: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Jižní úsek západní stěny lodi s cihlami dodatečně zazděným vstupním otvorem. V koutě prezentován Machem nalezený románský sloup. Pohled od východu (foto J. Hlavatý).

nároží západní apsidy pískovcové armování. Komplikovanější situace je na jižním úseku západní stěny, kde se objevila svislá, k jihu se uklánějící spára, naznačující zde přítomnost dodatečně cihlami zazděného otvoru. Protože z odkryté části nebylo jednoznačné, zda se jedná o otvor z doby stavby nebo dodatečně proražený a později zazděný, byla i zde provedena nevelká sonda na zdivo. Ta prokázala, že v horní části obvodu zazděného otvoru je použit šikmo usazený kvádrík, který dokládá vznik otvoru v souvislosti se zděním obvodové stěny a tedy jeho příslušnost k původnímu románskému stavebnímu dílu (obr. 3).

Odhalená severní stěna interiéru skrývala rovněž intaktní románské kvádríkové zdivo, byť částečně kryté mladší cihlovou plentou. Nevelká sonda umožnila nalézt část velkého opukového kvádrů západního nároží severní románské apsidy, dodatečně zazděné při barokní přestavbě tak, že uvedená zazdívká poněkud předstupovala před románskou líc v linii s cihlovou plentou. Hrana tohoto kvádrů byla v celé výšce realizované sondy odlomena (obr. 4). Čitelné bylo i východní nároží severní apsidy, které téměř korespondovalo se severovýchodním nárožím severního křídla barokního pseudotranseptu. Románské nároží bylo od západu přepletováno v šířce cca 5 – 6 cm a dále od vnitřního líce severní stěny čtvercové lodi byl v krátkém úseku zachován i oblouk vnitřního líce severní apsidy. Ve východním nároží severní apsidy byly opět použity rozměrné bloky červeného pískovce (obr. 5 a 6). Východ-

Obr. 4: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Severní stěna lodi. V plentě z barokních dlaždic je odkryt velký opukový blok západního nároží severní apsidy, k němu přiléhá a mírně předstupuje zdivo barokní přestavby. Pohled od jihu (foto J. Hlavatý).

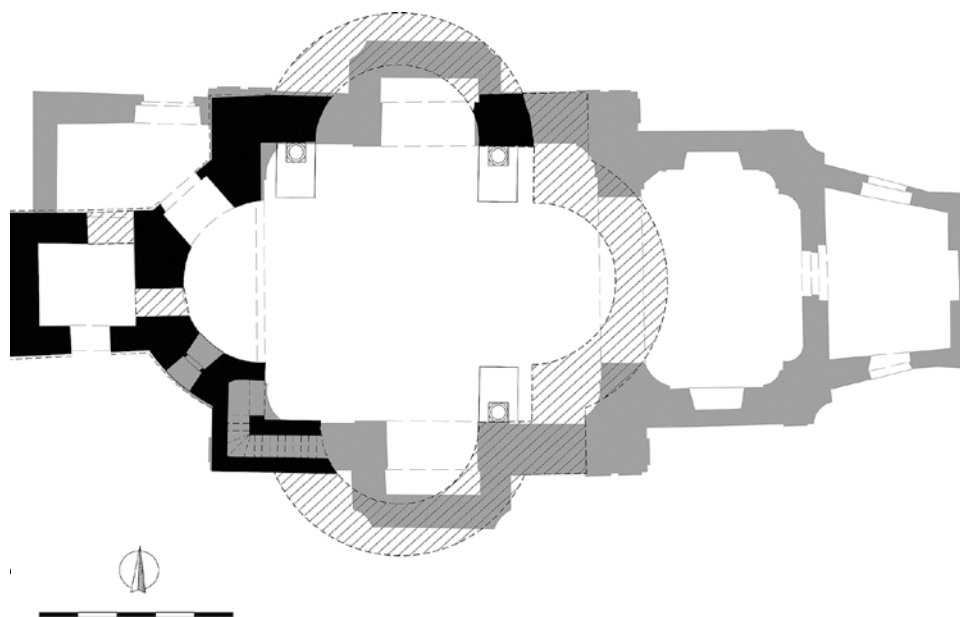

Obr. 5: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Východní nároží severní apsidy, vyzděné s použitím velkých pískovcových kvádrů, je přeplátováno cihlami, tvořícími východní líc barokního pseudotranseptu. Pohled od jihu (foto J. Hlavatý).

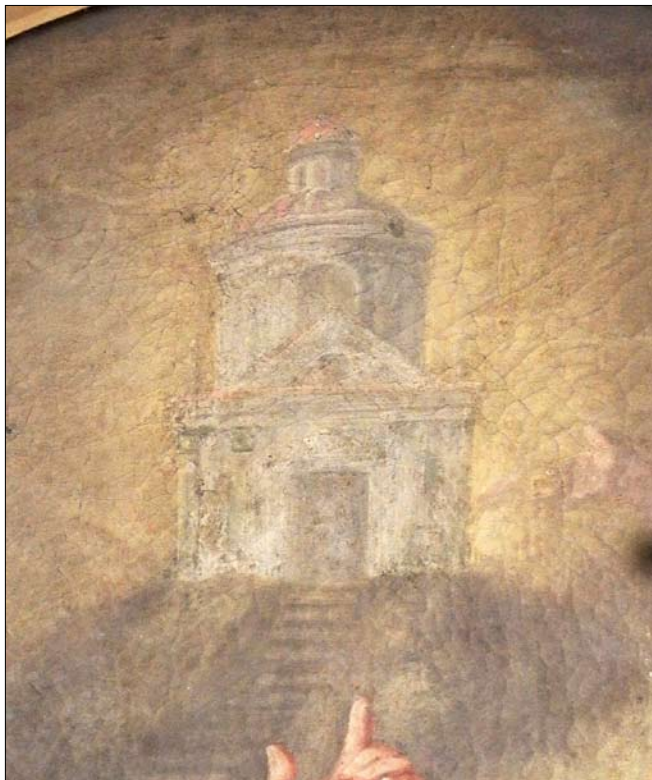

Obr. 6: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Cihlová plenta tvořící východní líc barokního pseudotranseptu navazuje na odsekané zdivo severní románské apsidy. Několik odhalených kvádrů v horní části tvoří originální oblý líc interiéru apsidy. Pohled od západu (foto J. Hlavatý).

ní úsek severní stěny čtvercové románské lodi byl opět zřetelně kvádříkový a zubatě na něj navazovalo barokní zdivo, patrně v místech odbourané východní zdi čtvercové lodi. Původní charakter zdiva nebyl bohužel jednoznačně rozeznatelný na jižní stěně románské lodi, kde byly rovněž použity kvádříky románského charakteru, ojedínělé kusy červeného pískovce a kde snad byly patrné i svislé části dvou líců (?), které ale neumožňovaly jednoznačnou interpretaci. Odhalené kvádříkové zdivo tak potvrzuje obecně přijímaný půdorys románské centrály (obr. 7). Novým prvkem je zaznamenané torzo portálu v západní stěně lodi těsně u jejího jihozápadního nároží vedle mohutného sloupu, který byl nalezen při Machových úpravách a prezentován v interiéru kostela.

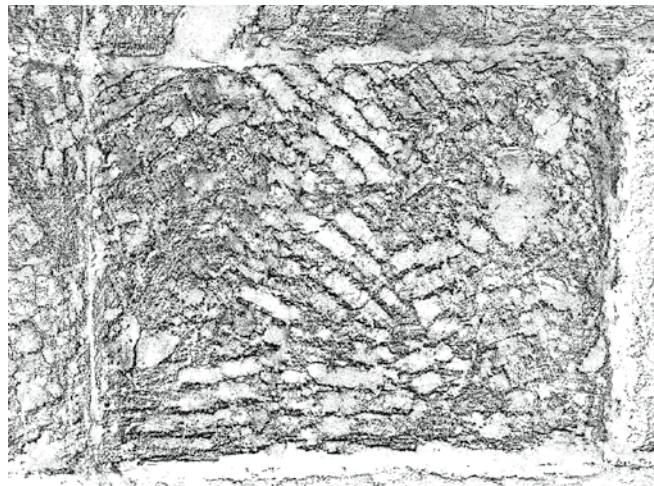

Obr. 7: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Půdorys dnešního kostela s vyznačenou verzí rekonstrukce románské svatyně. Černě dochované románské zdivo, čárkovaně rekonstruované románské zdivo, šedě půdorys barokního kostela, tenkou plnou čarou znázorněny předpokládané sloupky na Machem odkrytých „lícovaných podstavcích“ (kresba J. Hlavatý).

Obr. 8: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Detail Kramolínova oltářního obrazu s vyobrazením kostela (foto P. Hoftichová).

Na tomto místě je možné upozornit na zajímavý ikonografický pramen, kterým je zobrazení kostela v horní části obrazu sv. Petra a Pavla od Josefa Kramolína na hlavním oltáři. Na něm je zřetelně namalována centrála o třech různých výškových úrovních – dole kvadratickém, prostředním kruhovém a nejvyšším, odpovídající románské lucerně. Na průčelí jsou zaznamenány vedle vstupního otvoru sloupy jakéhosi portiku (?), postrádáme u něj ale existenci věže (obr. 8). S možností existence patrové románské centrály v Řeporyjích se vkrádá myšlenka, zda se nemůže jednat o zobrazení svatyně před přestavbou. Víme, že Kramolín minimálně na obraze z kostela sv. Šimona a Judy ve Štětí z roku 1785 zachycuje soudobou situaci – potopu ve Štětí.¹²⁾ Za logické považujeme možný vznik obrazu v souvislosti s novým vybavením přestavěné svatyně po roce 1772. I výběr autora je více než logický – přestavbu kostela realizovali pražští jezuité, tehdejší majitelé Řeporyj, a Josef Kramolín byl příslušníkem řádu. Působil v něm od roku 1758¹³⁾ až do zrušení řádu v roce 1773. Řeporyjský kostel tak mohl být jedním z posledních Kramolínových děl v jezuitských službách a přinejmenším inspirací pro zobrazení na oltáři by originální řeporyjská stavba mohla být. Vznik obrazu v roce 1772 nebo těsně po tomto datu předpokládá D. Prix¹⁴⁾ Zmíněná absence věže a naopak přítomnost sloupového portiku na průčelí zobrazené stavby dává spíše za pravdu Prixově interpretaci, že sv. Petr na obraze „ukazuje k symbolu církve, k alegorickému chrámu sv. Petra v Římě, který se zjevuje v oblacích“.¹⁵⁾ Skutečnému vatikánskému chrámu odpovídá portikus a sloupy na západní straně spodního podlaží stejně jako mohutná kupole a lucerna. Určitým náznakem ovlivnění původní formou svatyně je její zřetelné umístění na vyvýšeném místě s patrnými stupni.

Obr. 9: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Otisk úzkým plochým dlátem opracovaného kvádříku ve špaletě okna na jihozápadním úseku západní apsidy (snětí otisku S. Svatošová).

Zdokumentované části románské podstaty kostela prakticky nepřinášejí nová zjištění, jen potvrzují a doplňují starší konstatování. Novou informací je existence zazděné portálové niky v jihozápadním rohu lodi. Dokumentace odhaleného zdiva poskytla samozřejmě příležitost k zamyšlení nad některými otázkami se stavbou souvisejícími.

V nich je nutné zvážit i komunikační schéma západní partie kostela a jeho věže. V současném stavu zde evidujeme tolik vstupů a průchodů, že vedly i k úvaze o volně průchozí přízemní partii věže.¹⁶⁾ Při detailnějším posouzení této situace je ale sporné, zda veškeré popisované otvory jsou skutečně románské.¹⁷⁾ Nutno říci, že všechny v kostele realizované vstupní otvory, včetně portálů z věže na emporu, z věže do podkroví i nově odkrytého torza v jihozápadním rohu lodi, jsou tvořeny pečlivě kladenými kvádříky, v horní části s půlkruhovitě vyskládaným záklenkem a že postrádají rozměrnější portálové prvky v podobě stojek a větších klenáků. Podle našeho názoru je především otvor v severním boku věže, vedoucí z dnešní před síně do interiéru věže, dílem Machovy utilitární úpravy. Nasvědčuje tomu i skutečnost, že na Machových plánech románské podoby stavby není tento otvor zanesen.¹⁸⁾ Sporný je i průchod z věže do západní apsidy, jehož částečně odkrytá podoba umožňuje jej interpretovat jako dodatečný, v tom případě ale „předmachovský“, protože Machovy plány s jeho existencí v románské době počítají.¹⁹⁾

Zdá se, že Machovy úpravy na přelomu 19. a 20. století byly docela výrazné se zřetelnou snahou o esteticky „čistě románský“ výraz, především na exteriéru stavby. Tady musíme počítat s masivním obrušováním, někdy ale i doplňováním ploch jednotlivých kvádříků. Podobným způsobem byly zhruba ve stejné době za Machova vedení realizovány úpravy v kostele sv. Jiří na Pražském hradě, aniž se projevila snaha o odlišení originálních a upravovaných částí stavby. Při archeologickém výzkumu I. Borkovského v 60. letech 20. století byly znovu odkryty některé partie odhalené a upravované Machem a posouzení jejich původnosti nebo dodatečného přezdění bylo náročné. Muselo

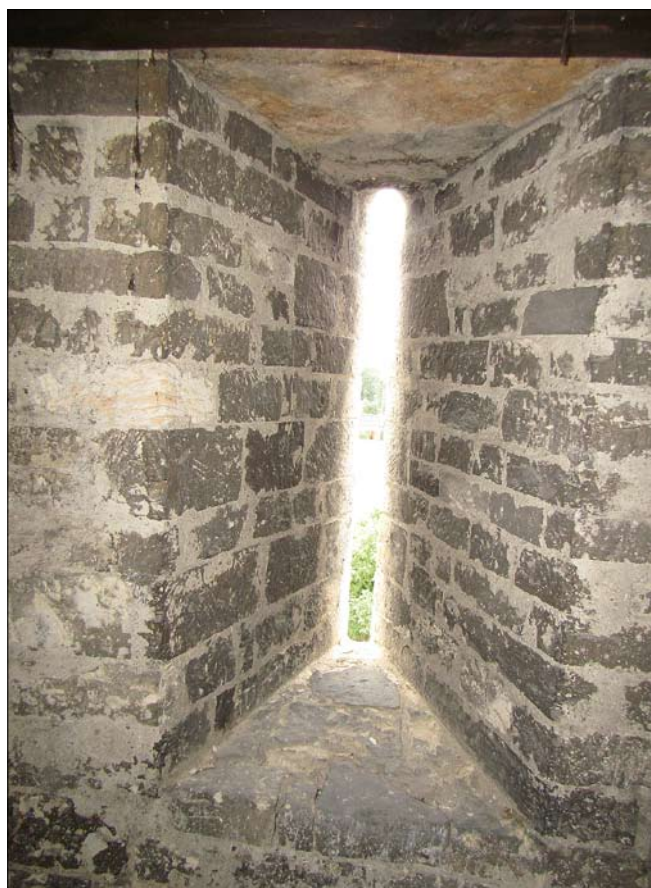
Obr. 10: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Interiér věže s portálem na emporu a obloukovým vykonzolováním její východní stěny (nahore). Pohled od západu (foto M. Semerád).

Obr. 11: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Portálek do prostoru krovu ve východní stěně věže. Pohled od západu (foto M. Semerád).

se „opatrně postupovat při prohledávání a popisu zdiva, kvádřík po kvádříku; starého původního zdiva se zjistilo jen velmi málo“.²⁰⁾ V každém případě je třeba upozornit na markantní rozdíl mezi kvádříkovým lícem exteriéru, ponechaným po Machových úpravách neomítnutým a interiérovými líci, znovu překrytými omítkou. Vnější partie jsou proti vnitřním s patrnými kamenickými stopami doslova „uhlazené“, a to jak na západní apsidě, tak na věži. Některé kvádříky interiérového líce a okenních špalet zachovávají stopy originálních kamenických nástrojů (obr. 9).

Samotný interiér věže je zjevně nejoriginálnější dochovanou částí kostela. Originálními prvky jsou zde oba vstupy (na emporu (obr. 10) i do podkroví (obr. 11)), šterbinová okna (obr. 12), otvory pro trámy (některé podepřené konzolkami) i obloukové vykonzolování východní stěny (obr. 10) i stupňovité odsazení líce stěn v nejvyšším podlaží, využívané v minulosti i dnes pro usazení schodů (obr. 13). Základní úlohou subtilní věže je komunikační propojení jednotlivých částí stavby, doplněné o funkci zvonice. Nestejná a nevelká síla jednotlivých stěn věže (0,70 – 0,90 m) kontrastuje s mohutností zdiva lodi a apsid (1,30 m). Vznik věže zároveň se stavbou vlastního kostela je nepochybný, jak dokládá perfektní návaznost řádkování zdiva na vnějším líci západní apsidy a věže, stejně jako průběh nevysokého pískovcového soklu přes obě části kostela na jižním líci (obr. 14). Dochované otvory pro konstrukci dřevěného schodiště jsou z větší části využité i jeho současnou dřevěnou konstrukcí. Problematická je nejhořejší část nad Machem rekonstruovanými sruženými okny. Ty tvoří souvisle probíhající pás zdiva,

Obr. 12: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Šterbinové okno v interiéru věže. Pohled od východu (foto M. Semerád).

Obr. 13: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Stupňovitá úprava interiérové zdi věže s osazenými dřevěnými schodnicemi. Pohled od východu (foto M. Semerád).

Obr. 15: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Původně exteriérová líc západní zdi lodi v dnešní předsíni. Barokní zdivo je přizdženo k odtěsané (?) části severozápadního nároží. Pohled od jihu (foto M. Semerád).

Obr. 14: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Portál v exteriérovém jižním lici věže a část vnějšího líce západní apsidy. Perfektně navázané řádkování zdiva a plynulý průběh pískovcového soklu dokládá současný vznik věže i apsidy. Cihlový práh portálu je výsledkem zvyšování úrovně podlah v interiéru. Uhlazená forma zdiva exteriéru je zřejmě dílem Machových úprav. Pohled od jihu (foto J. Hlavatýj).

horizontálně zcela oddělený od kvádrkové partie nad ním, takže tyto kvádrky by vlastně měly být replikou původních. Jejich podoba včetně ponechaných otvorů pro trámy se ovšem tváří velmi originálně, takže je třeba uvažovat

i variantě postupné výměny okenní partie s podepřeným ponecháním horní části v originální podobě.

Zajímavý detail se skrývá na severozápadním nároží centrální lodi za přizdženou severní obvodovou zdí barokního²¹⁾ zádveří. V severovýchodním rohu zádveří, které bylo rovněž zbaveno omítek, se rýsuje svislé rozhraní kvádrkové líce a lomového zdiva přerušované nepatrně vystupujícím lícem kvádrků kolmých k západnímu líci. Zpočátku jsme uvažovali o odtěsání kvádrkové zdi, která by zde uzavírala zádveří tak jako dnes. Pravděpodobnější ale je, že by se mohlo jednat o zbytek odstraněné nárožní lizény (obr. 15). Ověřit analogickou situaci na protější jižní straně v současnosti nelze, protože je omítnutá.

Zatímco půdorys románské centrály je jednoznačný, řada otázek zůstává nad prostorovým řešením celé stavby. Výchozími body pro všechny uvažované rekonstrukce jsou „lícované podstavce“ ve třech rozích čtvercové lodi, nalezené masivní sloupy a blíže nedokumentované, nicméně Machem zaznamenané pískovcové prvky ve zdivu nároží lodi.²²⁾ Z Machova popisu není ani zřejmé, kolik jich bylo; výškově jsou lokalizovány „pod záklenkami apsid“ a v úrovni „průměrně 400 cm“ nad podlahou, aniž je uvedeno, která podlaha je tu míněna. Patrně je údaj vztažen k některé ze starších podlah, protože ve výši 4 m nad dnešní podlahou se dostáváme již v severní a jižní stěně do kolize s barokními okenními otvory. Pískovcové prvky jsou v kostele relativně časté a vždy jsou umístěny ve staticky nebo opticky exponovaných částech stavby.

Sloup prezentovaný dnes v jihozápadním rohu čtverco-

Obr. 16: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Pozůstatky přelentovaného líce prodlouženého závěru zakomponované do stávajících konstrukcí barokní přístavby východního závěru a rozšíření lodi. Pohled od severovýchodu (foto M. Semerád).

vé románské lodi, přináší několik nejasností. V Machově zprávě²³⁾ je na fotografii zobrazen kompletní sloup s celou skladbou patky a hlavice včetně krycí desky, který odpovídá sloupu dodnes stojícímu v rohu kostela, pouze s tím rozdílem, že na fotografii je vlastní dříví sloupu přelomen. Na prezentovaném sloupu je tento zlom důkladně zaretušován. Torzo druhého sloupu s patkou, zachycené na fotografii, v současnosti postrádáme. Určitý rozpor spatřujeme i v popisu sloupů, jejichž pískovec Mach označuje za červený,²⁴⁾ zatímco skutečná barva všech prvků prezentovaného sloupu je spíše okrově hnědá. Důkladná retuše spojení obou částí dříví sloupu a uvedený rozdíl v barvě pískovce vedl patrně k vyslovení domněnky, že se jedná o dodatečně zhotovenou repliku.²⁵⁾ Celková výška tohoto prvku dosahuje 290 cm, vlastní dříví sloupu má v průměru 38 cm. Skutečnost, že obloun pod kubickou hlavicí v části svého obvodu chybí, je zřejmě dokladem toho, že sloup byl primárně alespoň částí svého obvodu přiložen ke stěně.

Doslova traumatickým bodem pro interpretaci je situace v jihozápadním rohu čtvercové lodi.

Zvláštní je absence „lícovaného podstavce“, když v ostatních třech rozích lodi byly pilíře o rozměrech 100 × 144 cm odkryty. V Machově zprávě je absence vysvětlována zničením pilíře dvěma zde nalezenými hroby.²⁶⁾ Tyto prvky nebyly vyzděny přímo v rohu půdorysu, k severní a jižní stěně lodi byly přiloženy, od stěny západní a východní byly vzdáleny o cca 40 cm.²⁷⁾ Připustíme-li, že tento lícovaný základ byl skutečně zničen při hloubení hrobo-

Obr. 17: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Sonda v nadpraží portálu na emporu v západní apsidě. Zcela dole vyčnívá poslední kvádrík svislé části zdiva, na něj nasedá nasazení konchy s otiskem šalování. V horní části cihly barokní klenby. Pohled od východu (foto M. Semerád).

vých jam, znamenalo by to, že opěrný systém vynášející vítězné oblouky, již v této době neexistoval.

Pak si ale musíme položit otázku, kdy zaniká. Jedním z možných vysvětlení je to, že systém vítězných oblouků vynášených sloupy ve všech čtyřech rozích byl vybořen během starší, dosud neevidované přestavby. Tuto variantu naznačuje objev přelentované severní špalety vítězného oblouku a části lícovaného líce jižní špalety na východní straně lodi. Domníváme se totiž, že jsou to pozůstatky „porománského“, ale předbarokního prodlouženého závěru zakomponované do stávajících konstrukcí barokní přístavby východního závěru a rozšíření lodi (obr. 16). Situaci poněkud komplikuje i Machova zmínka o existenci bohužel blíže nespecifikovaných ani nedokumentovaných „vysekaných výklenků“ v těchto místech,²⁸⁾ které by snad mohly souviset se zazděným otvorem i s nepříliš čitelnou situací zdiva jižní stěny lodi. Za těchto okolností není možné zcela vyloučit ani skutečnost, že v tomto nároží pilíř prostě nebyl. Z publikace výsledků Machových pozorování ostatně nevyplývá, že pilíře byly s jistotou románské. Důsledně se hovoří o lícovaném zdivu, ale chybí zmínka o jeho řádkovém či dokonce kvádríkovém charakteru. S jistotou také nevíme, zda se u pilířů jedná o zdivo základové nebo nadzemní. Z Machova popisu je zřejmé, že románské pozůstatky kostela byly v interiéru barokní stavby zaznamenány pod dvojí starší podlahou (keramické ze čtvercových a osmibokých dlaždic a spodní „cyklopické“ z místního vápence), zatímco vztah pilířů k těmto podlahám zmíněn

Obr. 18: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Podkroví kostela s dodatečnou obezdívkou konchy západní apsidy. Její východní líc opisuje křivku rubu románské klenby. Vpravo patrné kvádrkové zdivo východní stěny věže, do úrovně vrcholu konchy hrubě ohozené v baroku. Pohled od severovýchodu (foto M. Semerád).

Obr. 19: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Dnešní situace prezentovaného sloupu v jihozápadním rohu lodi kostela. Pohled od severu (foto F. Peterka).

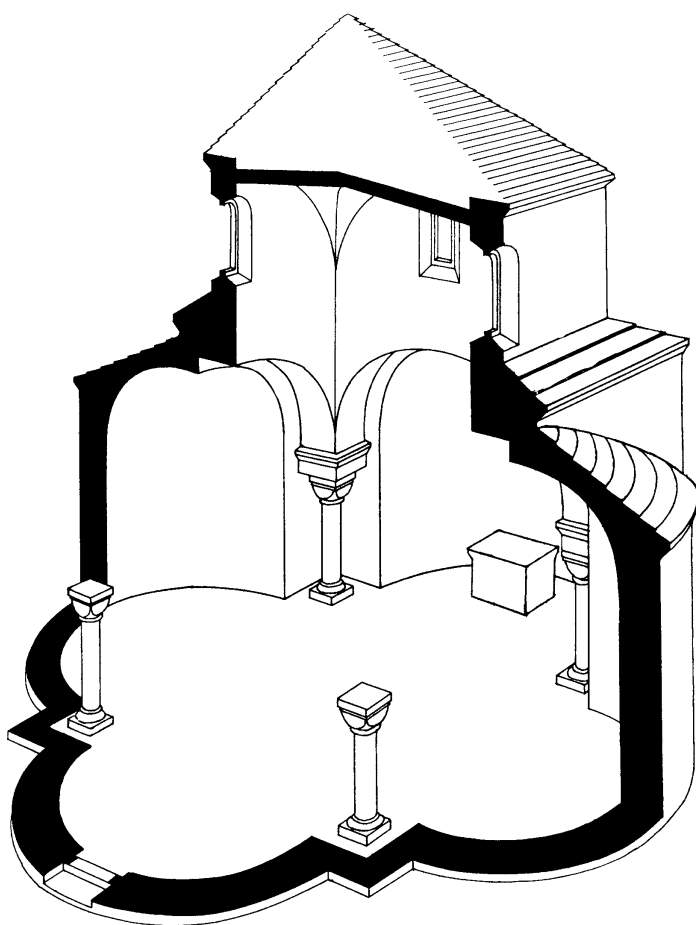
není.²⁹⁾ Obě starší podlahy patřily k mladší fázi kostela, teprve pod spodní z nich byla odkryta východní apsida. V každém případě je zřejmé, že během barokní přestavby a následného vývoje došlo k patrně výraznému zvýšení

pochozí úrovně kostela. Míru tohoto zvýšení, které potvrzuje i pozice portálu do věže z jihu,³⁰⁾ ovšem určit nedovedeme. Machův řez rekonstruovanou stavbou předpokládá románskou podlahu zhruba o 50 cm níže než je horní hrana soklu na vnější straně a který je dochován na jižní části kostela. Podlaha spočívá v interiéru na předzákladu, exteriérový předzáklad je znázorněn ještě zhruba o 25 cm hlouběji.³¹⁾ O spolehlivosti těchto údajů se ale v textu nemůžeme přesvědčit a je více než sporná; pakliže do tohoto schématu vneseme nadmořskou výšku zachovaného exteriérového soklu (313,05 m), můžeme v použitém měřítku určit úroveň románské podlahy na 312,54 m, zatímco současná podlaha je uložena v úrovni 312,33 m. Za logické považujeme, že stávající podlaha byla při

úpravách v roce 1901 realizována přibližně v úrovni do té doby používané podlahy přestavby z roku 1722 a že starší podlahy společně se zbytky románské stavby zůstaly zachovány v přesně v tuto chvíli neurčitelné hloubce pod dnešní podlahou. Tomuto předpokladu odpovídá i skutečnost, že původní práh jižního portálu byl dodatečně zvýšen minimálně jednou řadou na výšku kladených cihel, takže byl níže než dnešní podlaha.

Podle lícovaných pilířů ve třech rozích čtvercové lodi a nálezu relativně vysokých románských pískovcových sloupů s krychlovými hlavicemi a patkami s drápky (obr. 19). Mach předpokládal umístění sloupů na těchto pilířích a jejich funkci spatřoval v nesení ochozové tribuny v patře. Jako mladší zásah označil i „výklenky ve zdivu“ v tomto koutě lodi.³²⁾ Rekonstrukce řezu stavbou určuje výšku apsid na zhruba 630 cm.³³⁾ Zřejmě pokládá dodnes zachovalou konchu v západní apsidě za románskou, protože konstatuje, že „západní apsida je v celé své původní výši i se zaklenutím zachována“.³⁴⁾ A. Merhautová rekonstruuje v koutech lodi drobné (a nepříliš smysluplné) křížové klenbičky, spočívající na rohových pilířích a v roce 1899 nalezené sloupy umísťuje do horního podlaží (na prostorové rekonstrukci s ní spolupracoval arch. J. Hýzler).³⁵⁾ V charakteristice stavby přichází s možnými dvěma interpretacemi – buď jako zjednodušenou variantou patrové kaple nebo jako centrální tribunový kostel. Existenci západní tribuny konstatuje za nepochybnou.³⁶⁾

Po průzkumu rubového líce této konchy bylo ovšem zjištěno, že se nejedná o originální klenbu, nýbrž mladší cihelnou kopii. Tuto skutečnost potvrdila naše drobná sonda v místech statické poruchy nadpraží vstupu portálové niky z věže na dnešní kruchtě. Při té příležitosti se ukázalo, že výběh zkoumané konchy je v pásu cca 30 cm původní včetně dochovaných otisků šalovacích prken. Výše, jak již bylo řečeno, pokračovalo cihelné zdivo barok-

Obr. 20: Sokolova rekonstrukce tetrakonchy sv. Kříže na Sázavě (repro z: K. Reichertová, o. c. v pozn. 4).

ní konchy (obr. 17). Oproti původnímu řešení románské konchy pokračuje v mírnějším sklonu a odchyluje se tak od dodatečné kamenné vyzdívky nedochované kápě románské konchy, která je přístupná v podkroví. Vyzdívka románské konchy, tvořící jakýsi negativ rubu její klenby a dnes tak vytváří zcela jasný půlkruh nesoucí stopy vyhlávaných kamenů stržené klenby. Je zjevné, že rub románské konchy pokračoval směrem k východu nad tuto vyzdívku vylitou mezi rub klenby a východní líc západní věže. Na tomto lici si můžeme povšimnout ostré hranice mezi kvádřikovým lícem věže a přehozeným lícem odhaleným po stržení korunového zdiva tetrakonchy (obr. 18).

Při detailnějším pohledu na rekonstrukci stavby narážíme na skutečnost, že žádná z uvažovaných variant nekoresponduje se všemi známými fakty či indiciemi. Připustíme-li hypotézu, že Machem popisované lícované podstavce jsou románské a byly původně ve všech vnitřních rozích čtvercové lodi, mohly na nich skutečně spočívat vysoké sloupy (aniž by musely být umístěny ve dvojicích).³⁷⁾ Položíme-li si otázku jejich funkce a případného zaklenutí celého prostoru, lze uvažovat o tom, že tyto sloupy vynášely přízdní půlkruhové pasy, jež by obkroužily výše položené konchy apsid podobně jako je tomu na Sokolově rekonstrukci centrální tetrakonchální svatyně sv. Kříže v Sázavském klášteře³⁸⁾ (obr. 20). Za těchto okolností by tedy bylo možné vyloučit dvoupodlažní

uspořádání, jež kolide s polohou oken-
ních otvorů, které by se jinak dotýkaly
podlah empory, zatímco spodní úroveň
kostela by byla neosvětlena. Prostor lo-
di by tak byl převýšen oproti konchám
apsid, z nichž západní mohla být vyšší
než ostatní a zřejmě obsahovala emporu.
Obdobně by mohla být řešena i situace
v jižní apsidě. Variant ukončení centrální
čtvercové lodi je více od prosté čtvercové
převýšení přes oktagonální variantu pra-
cující s pendanty až po válcovou formu
tak jak je zachycena na oltářním obraze
s lucernou ve vrcholu. Existence pasů na
(téměř) rohových sloupech by umožnila
realizaci jak výše uvedených půdorysných
variant horní části lodi, tak její odstoupe-
ní a mírné zúžení oproti spodní čtvercové
partii přesně tak, jak je rekonstruováno
u sázavské tetrakonchy (obr. 20). Spodní
portál vedoucí z věže by tak představoval
nástup na tribunu umístěnou v západní
apsidě, nově odhalený portál v západní
stěně čtvercové lodi by musel být přístu-
pem na emporu z lodi. Toto řešení je ale
plně nejasností – přístup k portálu by byl
poněkud znesnadněn předpokládaným
umístěním sloupu nesoucího klenební
pasy a samotné schodiště by muselo smě-
řovat do prostoru jižní apsidy, protože do
západní by to nedovolil rozměr krátkého
úseku západní stěny, v případě vedení
schodiště oblým zdívkem apsidy pak ko-
lize s románským oknem. Je možné, že

vyústění schodiště je zachované, překry-
té ovšem barokní zdí. Tyto nejasnosti by mohla vysvětlit
i zvažovaná hypotéza o nakonec nedokončeném záměru
realizace vstupu na emporu z lodi, ale tu vylučuje sku-
tečnost, že zadržka vstupu je cihelná, a že tedy musí být
oproti románskému vstupu dodatečná. Zvažovali jsme
i variantu, v níž by sloup v jihozápadním rohu nebyl
a zmíněné pasy by zde spočívaly na rozměrné rohové kon-
zole, zapuštěné do obvodového zdiva lodi (pozůstatky to-
hoto prvku by se mohly skrývat v Machem popisovaných
pískovcových prvcích). Proti této variantě hovoří otázka
statické spolehlivosti tohoto řešení, zvláště když by statika
rohové části stavby byla navíc omezena předpokládaným
schodištěm v síle zdi. V každém případě, pokud o tomto
schodišti uvažujeme, pak by emporami musely být mini-
málně prostory západní i jižní apsidy. Řešení otevření em-
por do lodi i konstrukce klenby lodi by muselo být rovněž
dost komplikované. Nejasná je i podoba části kostela nad
západní apsidou, protože do ní se otevírá horní z věžních
portálů. Pakliže by jím měl být přístupný prostor nad
předpokládaným zaklenutím lodi, pak by musel nějakým
způsobem překonat vzdálenost mezi východní stěnou věže,
v níž je umístěn a západní stěnou patrové nástavby.

Absolutní jistotu v zodpovězení celé řady otázek by
mohl přinést teprve hloubkový stavebněhistorický prů-
zkum, který by měl možnost sledovat vnitřní líc zejména

Obr. 22: Řeporyje, kostel sv. Petra a Pavla. Podobu barokního kostela před Machovými úpravami dokumentuje fotografie řidičho učitele K. Černého, za jejíž poskytnutí (nejen) děkujeme F. Peterkovi. Na severní straně věže je patrné obdélné okno, které likvidovalo podstatnou část sdružených oken románských, z nichž zůstala zachovaná jen její báze. Tato okna byla na všech stranách věže s půlkruhovým nadpražím. Jehlancová střecha věže je rovněž dílem Machovým, když nahradila barokní helmici, zachycenou na fotografii.

západní dochované apsidy v její celé výšce.³⁹⁾ Důležitým prvkem poznání by mohl samozřejmě být i výzkum archeologický, který by ověřil situaci pod dnešní podlahou. Letmo zaslechnuté úvahy o možné realizaci nové podlahy v kostele by pak mohly být podnětem k jeho provedení jako záchranné akce. Výsledky těchto výzkumů by pak mohly být základem k úvahám chronologickým. Potvrzená podobnost se sázavskou tetrakonchou, datovanou k roku 1070⁴⁰⁾ a koneckonců i objev ještě starší vyšehradské trikonchy⁴¹⁾ by mohl pravděpodobně zpochybnit odvozování českých a moravských staveb podobného půdorysu pouze od řezenského vzoru.

PhDr. Zdeněk Dragoun – archeolog

Ing. arch. Matouš Semerád – Národní památkový ústav, územní odborné pracoviště v Praze

POZNÁMKY

- 1) J. Podliska, Nové poznatky o kostele sv. Jana Křtitele Na Zábradlí na Starém Městě pražském, *Průzkumy památek* IX, č. 1, 2002, s. 83–100.
- 2) L. Konečný – K. Kuča, Zjišťovací průzkum a rekonstrukce románského kostela sv. Petra a Pavla v Řezovicích, *Archaeologia historica* 13, 1988, s. 385–401.
- 3) L. Varadzin – B. Nechvátal, Nové poznatky o předrománském kostele centrální dispozice na Vyšehradě (Předběžná zpráva), *Průzkumy památek* XIX, č. 2, 2012, s. 170–176.
- 4) K. Reichertová, Sázavská tetrakoncha sv. Kříže, in: K. Reichertová – E. Bláhová – V. Dvořáková – V. Huňáček, Sázava. Památník staroslověnské kultury v Čechách. Praha 1988, s. 213–249.
- 5) J. Traeger, *Mittelalterliche Architekturfiktion. Die Allerheiligenkapelle am Regensburger Domkreuzgang*. München – Zürich 1980.
- 6) F. Mach, Kostel sv. Petra a Pavla v Řeporyjích, *Method* 27, 1901, s. 109–112.
- 7) F. J. Lehner, *Dějiny umění národa českého I/1*. Praha 1903, s. 364–368.
- 8) A. Merhautová-Livorová, K vývoji románských centrálních staveb v Čechách, *Umění* 3, 1955, s. 128–138.
- 9) A. Merhautová, Raně středověká architektura v Čechách. Praha 1971, s. 304–305; Z. Dragoun, Praha 885–1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře. Praha 2002, s. 197–198.
- 10) D. Prix, Řeporyje – Kostel sv. Petra a Pavla, in: D. Prix a kol., *Umělecké památky Prahy. Velká Praha, M/Ž, sv. 1*. Praha 2017, s. 360–364.
- 11) Tamtéž, s. 361.
- 12) M. Doležalová, Josef Kramolín (1730–1802). Diplomová práce na Ústavu dějin umění FF UK, Praha 2008, s. 96, rkp.
- 13) Tamtéž, s. 13.
- 14) D. Prix, Kostel sv. Petra a Pavla v Řeporyjích. Praha 5 – Řeporyje. Soupis mobiliáře, bohoslužebného náčiní, architektonických prvků a maleb v kostele, sakristii a přilehlých prostorách. Praha 1991, s. 4, rkp. uložen v NPÚ ÚOP v hlavním městě Praze.
- 15) Tamtéž. Je nesmírně osvěžující, když v rámci studia starší literatury se autoři dostanou k nepublikované práci, zaměřené prioritně na víceméně jiné otázky, a v ní naleznou erudovaná zamyšlení a závěry, které kontrastují s mnohdy automaticky přebíranými názory ze starší literatury. Prixův soupis takovým dílem bezesporu je.
- 16) D. Prix, o. c. v pozn. 10, s. 361.
- 17) V obou Prixových citovaných dílech není datování portálů shodné. Ve svém starším materiálu považuje D. Prix za Machovo dílo i jižní portál do věže, vznik portálu z předsíně do věže předpokládá při barokní přestavbě a průchod mezi západní apsidou a věží interpretuje jako hypoteticky originální (D. Prix, o. c. v pozn. 14, s. 16).
- 18) F. Mach, o. c. v pozn. 6, obr. na s. 109.
- 19) Tamtéž.
- 20) I. Borkovský, Svatojiřská bazilika a klášter na Pražském hradě. Praha 1975, s. 20.
- 21) D. Prix, o. c. v pozn. 10, s. 363. Citovaný autor užívá pro stavbu z roku 1772 přívlastek „rokokový“, my se kloníme k šířeji chápanému „barokní“.
- 22) F. Mach, o. c. v pozn. 6, s. 110. Hovoří se o nich v množném čísle, ale jejich umístění v konkrétních rozích stavby uvedeno není.
- 23) Tamtéž.
- 24) Tamtéž.
- 25) D. Prix, o. c. v pozn. 14, s. 15.
- 26) Tamtéž.
- 27) F. Mach, o. c. v pozn. 6, s. 110.
- 28) Tamtéž, půdorys na s. 109.
- 29) Tamtéž, s. 110.
- 30) Exteriérová partie věže a západní apsidy na jižní straně kostela znamená existenci románského soklu, jehož patu neznáme a jehož výška přesahuje 90 cm. Vstupní portál do věže pokračuje do větší hloubky, než je v této části kostela odhalena a práh vstupu je jistě zvýšen na výšku kladenými cihlami (opět nevíme o kolik).
- 31) F. Mach, o. c. v pozn. 6, obr. na s. 111.
- 32) Tamtéž, s. 110.
- 33) Tamtéž, s. 111.
- 34) Tamtéž, s. 110.
- 35) A. Merhautová-Livorová, o. c. v pozn. 8, s. 131, obr. na s. 130 a 131.
- 36) A. Merhautová, o. c. v pozn. 9, s. 305.
- 37) Machova domněnka o dvojicích sloupů vychází patrně z jeho úvahy o umístění jednoho sloupu těsně u zdi, čemuž odpovídá dílčí absence oblounu na hlavici dochovaného exempláře, a delším rozměru jeho „lícovaného podstavce“, kam by se bez problému vešel další sloup. Budeme-li tyto „podstavce“ považovat za základové zdivo pro

sloupy, pak můžeme uvažovat o mohutnější základové části, na kterou vertikálně navazuje již přesněji vyměřená nadzemní konstrukce s odkazem např. na v podstatě asymetrický základ sloupu pro emporu kostela sv. Jana Křtitele v Dolních Chabrech.

38) K. Reichertová, o. c. v pozn. 4, obr. na s. 227. Použití sloupů v rozích čtvercové lodi je doloženo nalezenými zlomky v destrukci v jihozápadním nároží lodi (tamtéž, obr. na s. 216).

39) Na tomto místě nesmíme zapomenout poděkovat p. Pavlu Hájičkovi, který nás na odhalené zdivo v kostele upozornil jako první. Ten se problematikou řeporyjského kostela rovněž zabývá a upozorňuje na možnost zazděný vstup v jižní partii západní zdi lodi interpretovat jako pozůstatek výklenkové hrobky významné osobnosti, včetně pokusu o její identifikaci. K těmto úvahám se stavíme spíše skepticky.

40) K. Reichertová, o. c. v pozn. 4, s. 218.

41) L. Varadzin – B. Nechwátal, o. c. v pozn. 3, s. 173.

DIE DOKUMENTIERUNG DES ROMANISCHEN MAUERWERKS IM INNENRAUM DER ST.-PETERS-UND-PAULSKIRCHE IN ŘEPORYJE

Die im Jahre 2017 durchgeführten Bauarbeiten im Innenraum der Kirche der hl. Petrus und Paulus in Řeporyje (Řepora, Stadtteil von Prag) haben Teile vom romanischen Mauerwerk in der westlichen Partie des barocken Kircheninneren freigelegt. Die Dokumentierung des Mauerwerks aus kleinen gehauenen Steinquadern und seiner visuell oder statisch exponierten Details aus rotem Sandstein bestätigte die Feststellungen des Baumeisters F. Mach aus dem Jahr 1901 sowie seine Rekonstruktion des Zentralbaus mit vier Apsiden und einem westlichen quadratischen Turm. Als eine neue Feststellung nennt man den nachträglich verblendeten Durchgang in die Treppe in der Mauerstärke aus dem romanischen Schiff zur Empore in der südlichen Apsis. Bei einer mehr detaillierten Betrachtung der Rekonstruktion des Kirchenbaus ist man mit der Tatsache konfrontiert, dass keine der in Frage stehenden Varianten mit allen bekannten Fakten oder Indizien korrespondiert. Zur Sicherheit in diesen Fragen möge erst eine gründliche tiefgreifende bauhistorische und archäologische Erforschung beitragen.

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Řeporyje (Řepora, Teil von Prag), Kirche d. hl. Petrus und Paulus, westliche Apsis, inneres Mauerhaupt im südlichen Abschnitt. Links deutliche Sandsteinblöcke der südlichen Apsisecke, rechts die Tür vom Durchgang in den Turm. Obwohl in der unteren Partie ein Sandsteindetail verwendet ist, der obere Block erscheint als ein nachträglicher Eingriff in das Quadermauerwerk. Blick von Nordosten zu (Foto J. Hlavatý).

Abb. 2: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, westliche Apsis, innere südliche Ecke der Eingangsniše mit massiven Sandsteinquadern. Ansicht von Osten (Foto J. Hlavatý).

Abb. 3: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Kirchenschiff, Westwand, südlicher Abschnitt mit der mit Ziegeln nachträglich verblendeten Eingangsöffnung. In der Ecke die präsentierte, von Mach gefundene Säule. Ansicht von Osten (Foto J. Hlavatý).

Abb. 4: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Kirchenschiff, Nordwand. In der Blende aus Barockfliesen wurde ein großer Plänerblock der westlichen Nordapsisecke freigelegt, zu dem das Mauerwerk vom Barockumbau mit einem mäßigen Vorsprung zugezogen ist. Ansicht von Süden (Foto J. Hlavatý).

Abb. 5: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Nordapsis, Ostecke, mit Verwendung großer Sandsteinquader gemauert, mit den das östliche Mau-

erhaupt des barocken Pseudo-Querschiffs bildenden Ziegeln überblendet. Ansicht von Süden (Foto J. Hlavatý).

Abb. 6: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, die das östliche Mauerhaupt des barocken Pseudo-Querschiffs bildende Ziegelblende ist an das abgehaue Mauerwerk der nördlichen romanischen Apsis angeschlossen. Die freigelegten kleinen Quader oben stellen ein Fragment des ursprünglichen runden inneren Apsismauerhaupts dar. Ansicht von Westen (Foto J. Hlavatý).

Abb. 7: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Grundriss der heutigen Kirche mit ersichtlich gemachter Rekonstruktionsversion der romanischen Kirche. Schwarz – erhaltenes romanisches Mauerwerk; gestrichelt – rekonstruiertes romanisches Mauerwerk; grau – Grundriss der Barockkirche; dünne Linie – vorausgesetzte Säulen auf den von Mach freigelegten „geflichteten Sockeln“ (Zeichnung J. Hlavatý).

Abb. 8: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Detail vom Altarblatt von Josef Kramolín mit Darstellung der Kirche (Foto P. Hoftichová).

Abb. 9: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, westliche Apsis, Südwestabschnitt, Abdruck des mit schmalen flachem Meißel bearbeiteten Quaders in der Fensterlaibung (Abstreifen S. Svatošová).

Abb. 10: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Turm, Innenraum mit Portal zur Empore und dem bogenartigen Auskragen (oben). Ansicht von Westen (Foto M. Semerád).

Abb. 11: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Turm, Ostmauer, kleines Portal in den Dachraum. Ansicht von Westen (Foto M. Semerád).

Abb. 12: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Turm, Innenraum, Spaltenfenster. Ansicht von Osten (Foto M. Semerád).

Abb. 13: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Turm, Innenraum, stufenartige Gestaltung der Mauer mit eingebauten Treppenwangen. Ansicht von Osten (Foto M. Semerád).

Abb. 14: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Turm, Außenseite, Südportal, Teil vom Außenmantel der westlichen Apsis. Der fehlerlose Anschluss der Werksteinscharen beider Teile und durchlaufender Sandsteinsockel belegen die gleichzeitige Entstehung der Apsis und des Turms. Die Portalschwelle aus Ziegeln ist Ergebnis der Fußbodenerhöhung im Inneren der Kirche. Die glatte Form des Außenmauerwerks stammt wohl aus den Eingriffen von Mach. Ansicht von Süden (Foto J. Hlavatý).

Abb. 15: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Kirchenvorhalle, das ursprüngliche Außenmauerhaupt der westlichen Schiffsmauer. Das barocke Mauerwerk ist zum abgehaue Teil der Nordwestecke zugemauert. Ansicht von Süden (Foto M. Semerád).

Abb. 16: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Chorabschluss. Reste des überblendeten Mauerhaupts vom verlängerten Chorabschluss, in die Konstruktionen vom Barockzubau des östlichen Abschlusses und der Schiffserweiterung eingegliedert. Ansicht von Nordosten (Foto M. Semerád).

Abb. 17: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Westapsis, Sonde über dem Sturz des Portals zur Empore. Ganz unten – der letzte Werkstein des vertikalen Mauerteils, auf den die Konche angesetzt ist, deutlicher Verschalungsabdruck. Im oberen Teil der Aufnahme die Ziegel vom Barockgewölbe, Ansicht von Osten (Foto M. Semerád).

Abb. 18: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Dachraum mit deutlicher Ummauerung der Konche der Westapsis. Ihr östliches Mauerhaupt umreißt die Rückseite des romanischen Gewölbes. Rechts deutliches Werksteinmauerwerk der Turmostseite, in die Höhe des Scheitels der Konche im Barock grob beworfen. Ansicht von Nordosten (Foto M. Semerád).

Abb. 19: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Kirchenschiff, Südwestecke, heutige Situation der präsentierten Säule. Ansicht von Norden (Foto F. Peterka).

Abb. 20: Sázava (Bez. Benešov), ehem. Benediktinerstift, Hl.-Kreuz-Tetrakonchos im Stiftsgarten, Rekonstruktion von Jan Sokol.

Abb. 21: Řeporyje, Kirche d. hl. Petrus und Paulus, Gestalt der Barockkirche vor den Eingriffen von F. Mach, wie sie die Fotografie des Oberlehrers K. Černý dokumentiert. An der Turmnordseite ein deutliches rechteckiges Fenster ersetzte den wesentlichen Teil der gekoppelten Fenster, von denen nur ihre Basis erhalten blieb. Solche Fenster befanden sich an allen Turmseiten. Das Pyramidendach auf dem Turm ist auch Werk von Mach, es ersetzte die fotografierte Barockhaube (Foto aus dem Archiv von F. Peterka, vielen Dank der Autoren nicht nur für seine Freigabe zum Veröffentlichen).

(Übersetzung J. Noll)